

KS. ZBIGNIEW WIT

PIEŚŃ NABOŻNA W POTRYDENCKICH PROCESJONALACH I RYTUAŁACH POLSKICH

Sobór Trydencki omawiając całokształt doktryny i moralności chrześcijańskiej zajął się także liturgią Kościoła. W toku obrad, w czasie XXII sesji poświęconej zagadnieniu mszy św., orzekł, że nie wydawało się stosowne Ojcom Soboru, by liturgia mszy św. mogła być odprawiana w językach ludowych¹, opowiadając się tym samym za wyłącznością języka łacińskiego w liturgii. Posoborowe prawodawstwo nowych ksiąg liturgicznych wprowadzając unifikację liturgii Kościoła zachodniego, dozwoliło jednak zachować bardzo dawne (*longissima*) i niepamiętne (*immemorabilia*) zwyczaje, sięgające przynajmniej dwustu lat. Decyzję w tej mierze zlecono synodom prowincjalnym, jak w r. 1570 orzekł Pius V w bulli *Quo primum tempore* potwierdzając zreformowane wydanie mszału².

Badania nad potrydenckimi księgami liturgicznymi w Polsce są dopiero zapoczątkowane³. Odczuwa się nadal potrzebę dalszych prac o charakterze monograficznym, które przygotowałyby całościowe opracowanie dziejów liturgii potrydenckiej w Polsce. Niniejsza próba ma charakter sondażowy i to tylko w zakresie pieśni nabożnej; nie uwzględnia

¹ „Non tamen expedire visum est Patribus, ut vulgari passim lingua celebraretur”. Sess. XXII, Doctr. de sacr. Missae, cap. 8.

² „Non obstantibus praemissis, ac constitutionibus et ordinationibus Apostolicis, ac in Provincialibus et Synodalibus Conciliis editis generalibus vel specialibus constitutionibus, et ordinationibus, nec non Ecclesiarum praedictarum usu, longissima et immemorabili praescriptione, non tamen supra ducentos annos, roborato, statutis et consuetudinibus contrariis quibuscumque”. Pius V. *Quo primum tempore. Missale Romanum*. Taurini 1957 p. VI.

³ W. Wrona. *Dzieje rytuału piotrkowskiego*. „Polonia Sacra” R. 4:1951 s. 329-380; P. Sczaniecki. *Służba Boża w dawnej Polsce*. T. 1-2. Poznań 1962-1966; W. Nowak. *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*. „Studia Warmińskie” T. 6:1969 s. 173-210. Autor kontynuuje dalsze badania i analizuje wpływ tej księgi na inne Agendy polskie. W. Schenk. *Z dziejów liturgiki (Okres potrydencki)* W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 3 (artykuł złożony do druku).

ona bowiem wszystkich edycji *Rytuału piotrkowskiego*. W toku kwerendy potrydenckich źródeł liturgicznych przejrano oba wydania *Processionale* i 53 wydania potrydenckich rytuałów głównie dla diecezji polskich, nie wliczając w to dwóch wydań w języku rosyjskim (Wilno 1869, 1870), przeznaczonych dla diecezji polskich pod zaborem rosyjskim, oraz warمیńskiej edycji z r. 1800 w języku niemieckim bpa Karola Hohenzollerna. Należałoby jeszcze przejrzeć 25 edycji rytuałów, znajdujących się w różnych bibliotekach polskich i zagranicznych (Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie oraz Bibl. Inst. Pol. w Kownie), których sygnatury podaje centralny katalog starych druków Biblioteki Narodowej w Warszawie, oraz 15 wydań *Rytuału piotrkowskiego* wymienionych przez K. Eistreichera w *Bibliografii Polskiej*, na które autor artykułu nie natrafił. Być może, iż podczas szczegółowej kwerendy doszukano by się jeszcze innych nie znanych dotąd wydań tej księgi. Nawet jednak kompletne wykorzystanie źródeł nie ukazałoby prawdopodobnie już żadnych nowych form odwoływania się do śpiewu ludowego, gdyż przejrano edycje możliwie wszystkich wydań, rozpoczynając od wydania *Processionale* 1621 i *Rituale* 1631, a kończąc na ostatnich wydaniach rytuału w r. 1892 w Krakowie i 1903 w Wilnie, poprzedzających reformę śpiewu liturgicznego Piusa X.

1. ZAKRES ŚPIEWU LUDOWEGO W PIERWSZYCH WYDANIACH PROCESJONAŁU (1621) I RYTUAŁU (1631)

Polska, przyjmując w r. 1577 na synodzie piotrkowskim uchwały Soboru Trydenckiego, postanowiła zachować niektóre zwyczaje rodzime. Wskazuje już na to *Agenda* H. Powodowskiego z r. 1591, która respektuje właściwości prowincji polskich i zatrzymuje dawny śpiew⁴. Tendencje zachowawcze zauważa się także w dopuszczeniu do liturgii dawnych zwyczajów śpiewania pieśni w języku narodowym. Nas interesują jedynie śpiewy w języku polskim zawarte w księgach liturgicznych.

⁴ „Nam cum ad persolendas Deo preces decantandasque laudes, tum ad uniformem Missarum celebrandarum ritum Breuiaria, Gradualia, Antiphonaria, Misaliaque, insertis Patronorum Prouinciae nostrae officiis modisque cantus ueteribus retentis, excudenda decreueramus”. *Agenda Seu Ritus Sacramentorum Ecclesiasticorum. Ad uniformem Ecclesiarum per vniuersas Prouincias Regni Poloniae vsum, officio Romano conformati. Ex decreto Synodi Prouincialis Petricouiensis, denuo conscripti et editi. Studio et opera Reuerendi D. Hieronymi Pouodouij, Archipresbyteri et Canonici Cracouien. Praemissa est singulis Sacramentis summaria illorum doctrina vtilis et necessaria. Cum gratia et Priuilegio S.R.M. Cracouiae. In Architypographia Regia et Ecclesiastica. Lazari Anno Domini 1591 k. 2 r.*

Znajdujemy je w *Processionale* z r. 1621⁵ i *Rituale* z r. 1631⁶. Obie księgi zawierają liturgię rzymską dostosowaną do rodzimych tradycji polskich⁷, a w zagadnieniu przez nas omawianym odnosi się to do śpiewów w języku narodowym⁸. Obie księgi wchodząc w skład wyposażenia każdego kościoła były używane w czasie czynności liturgicznych. *Processionale* dozwalało śpiewać, po matutinum i laudesach w czasie Triduum Sacrum, po łacińskich śpiewach wykonywanych przez kantorów, celebransa i chłopców (pueri) — tropy w języku polskim⁹. Chór wykonywał zwrotkę łacińskiego hymnu, a chłopcy-scholarze powtarzali ją w języku polskim. Śpiew ten brzmiał:

Pueri. Laus tibi Christe qui pateris, in Cruce pendens pro seruis, cum Patre qui regnas in coelis, nos reos salua in terris. Kyrie eleison. Christe eleison. Kyrie eleison. Christe eleison. Kyrie eleison. Christe audi nos, salua nos.

Maria sis propitia, Maria ora pro nobis.

Chorus. Cuius benigna gratia, etc.¹⁰

⁵ *Processionale, Responsoria, Antiphonas, alique in Supplicationibus decantari solita complectens normam S. Romanae Ecclesiae concinnatum sui Regni Poloniae Prouincijs accommodatum, insuper Rubricarum Notis illustratum. Ab Andrea Dabrowa Szczepanowio Artium liberalium Bacalaureo. Cum licentia Superiorum. In Officina Andrea Petricouij. S.R.M. Typographi. Anno Domini M.DC. XXI. II wyd. 1725.*

⁶ *Rituale sacramentorum ac aliarum ecclesiae caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum. Cracoviae off. A. Petricovii 1631.*

⁷ „Processionale hoc, Responsoria, Antiphonas, aliaque in Supplicationibus decantari solita complectens, ad S. Romanae Ecclesiae normam concinnatum vsuique Regni Poloniae accommodatum, rubricarum notis illustratum”. *Processionale* k. 4v. Por. „Rituale idem Romanum, ad usum Ecclesiarum Regni et Provinciae Nostrae retentis secundum doctrinam et praescriptum S. Concilij Tridentini pijs et laudabilibus Provinciae nostrae consuetudinibus ederent” *Rituale* k. 4 r.

⁸ Wskazuje na to rozporządzenie biskupa włocławskiego Marcina Szyszkowskiego z r. 1641. „Statuimus, ut libri necessarii ad cantu ecclesiasticum pro choro; pro administratione vero Sacramentorum uniformi, Ritualia nova, iuxta Synodi Provinc. Constitut. in qualibet ecclesia habeantur”. *Acta et constitutiones synodi Wladislaviensis dioecesis. Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis*. Ed. Z. Chodźński. Varsaviae 1890 s. 226.

⁹ „Feria. Quinta in Coena Domini. Tropi infra positi, vbi consuetudo seruatur, post Matutinum et Laudes, hos triduo cantantur. Pueri. Kyrie eleison. Sacerdos. Jesu Christe, etc. ut infra. Puer. Domine miserere. Chorus. Christus Dominus, etc. Pueri. Kyrie eleison. Christe eleison. Sacerdos. Qui propheticę, etc. Puer. Domine miserere. Chorus. Christus Dominus etc. Pueri. Domine miserere. Chorus. Christus Dominus, etc. His finitis, immediate Chorus Hymnum infra positum, Rex Christe factor, occinit, et pueri singulis Hymni versibus, singulos Troporum versiculos, pro dierum ratione, nunc Latine, nunc Polonice interserunt”. *Processionale* s. 76.

¹⁰ Dla lepszego zrozumienia sensu podajemy cały tekst hymnu śpiewanego przez chór. „Feria Quinta in Coena Domini. Sequens Hymnus a Choro cantatur”.

Pueri. Chwała tobie Chryste /iенżeś cierpiał za nas/ za grzeszne Krew przelał /iенż krolujesz z Oycem na niebie/ zbawże nas grzeszne na ziemi. Kyrie eleison. Christe eleison. K.C.K.

Chryste racz nas wysłuchać raczysz nam swoje miłość dać.

Maryja bądź miłościwa: Maryja módl się za nami.

Chorus. Qui est Creator, etc.

Pueri. Sancta Maria tuus filius, Jesus Christus noster Dominus, moritur in cruce pro hominibus, vt regnemus cum eo in coelestibus.

Kyrie eleison. K.C.K.

Christe audi nos etc. vt supra

Chorus. Ligatus es, etc.

Pueri. Święta Maryja twoy miły Syn /Jesus Chrystus nasz miły Pan/ umarł na krzyżu za wszystek lud /aby nas tam domieścił/

gdzie kroluie sam. K.C.K.C.K.

Chryste racz wysłuchać /itd./

Chorus. Cruci redemptor sigeris, etc.

Pueri. In horto flexis genibus Patrem precabatur, coelitus ab Angelo confortabatur, nam ex eius corpore guttae manarunt, mixtaeque cum sanguine, in terram stillarunt. K.C.K. etc.

Chorus. Mox in paternae gloriae, etc.

Pueri. Klęczał w Ogroycu /Oycu sie modlił/ Anioł z nieba iest go pocieszył /z tego ciała pot sie wylał/ zmieszał sie ze krwią/ aż na ziemi stał. Kyrie eleison. C.K. et vt supra.

Chorus. Amen.

Feria Sexta Tropi. Eodem modo inchoantur, vt dictum est supra, Kyrie eleison. etc.

Versu primo Laus tibi Christe, etc cum suo Polonico, praemisso.

Pueri. Pendens in Cruce noster Saluator, lancea latus eius perforatur, lumen solis obscuratur, scinduntur petrae, terra mouetur. Kyrie eleison. Christe eleison. K.C.K.

Christe audi nos, etc.

Pueri. Zawieszon na krzyżu nasz miły Pan /bok iego włócznią iest przebodzion/ światłość słoneczna iest sie zaćmiła/ opoki sie padały, ziemia się trzesła. K.C.K. etc.

Pueri. Pilatus iudex iniquus, Christum damnauit, Herodes cum seruis ipsum illusit, alba veste indutum Pilato remisit, flagellatus ducitur, vt crucifigatur. K.C.K. etc.

Rex Christe factor omnium, redemptor et credentium, placare votis supplicum, te laudibus colentium.

Deinde pueri Laus tibi Christe, etc.

Cuius benigna gratia, Crucis per alma vulnera, virtute soluit ardua primis parenti vincula.

Qui es Creator syderum, tegmen subisti carneum, dignatus hanc vilissimam patis doloris formulam.

Ligatus es vt solueres, mundi ruentis complices, per probra regrens crimina, quae mundus auxit plurima.

Crucis redemptor sigeris, terram sed omnem concutis, tradis potentem spiritum, nigrescit atque saeculum.

Mox in Paternae gloriae, victor resplendens culmine, cum spiritus munimine, defende nos Rex optime.

Pueri. Pilat sędzia złośliwy Chrysta osadził /Herod z swemi sługami z niego się naśmiał: w białe odzienie obleczonego do Pilata odesłał, by był biczan. K.C.K. etc.

Sabbato Tropi. Kyrie eleison, etc. vt supra. Versus primo Laus tibi Christe, etc. cum Polonico, praemisso.

Pueri. Maria Magdalena ibat ad tumulum, obuiamque habuit Christum Dominum, in hortulani specie sibi apparuit, vtque ipsum agnoit, laeta adorauit. K.C.K. etc.

Pueri. Marya Magdalena gdy do grobu szła /w inszey personie Chrysta uyrzała, by był ogrodnik iest mnunała/ chwale iemu dała /gdy go poznała. K.C.K. etc.

Pueri. O dolose Juda repletus scelere, mundi Saluatorem non times tradere ob hoc inferni cruciamina, tibi non deerunt per cuncta saecula. K.C.K. etc.

Pueri. O niewierny Judaszu /coś wzdy vdział /iżes swego Pana zdradliwie przedał/ przetoś do piekła zdany na męki /które cie trapić będą na wieki. K.C.K. etc.¹¹

Po wykonaniu tych śpiewów czyniono w chórze szum i hałas, po czym uczestnicy liturgii rozchodzili się w ciszy¹². Powyższy śpiew tropów należy uznać za śpiew elitarny, który nie był prawdopodobnie wykonywany przez lud. Wierni w kościele pozostawali tylko odbiorcami i milczącymi uczestnikami.

Śpiew ludowy w czasie procesji rezurekcyjnej stosowano w Polsce już w XIV w. Świadczy o tym zaginione *Ordinale plockie* z tego okresu. Według tegoż przekazu po śpiewie *Cum Rex* lud śpiewał (populus vulgariter) *Wstał smartwich crol nas Synboży*, a duchowni śpiewali po łacinie (clerus literaliter) zwrotkę prozy *Victimae paschali* na przemian ze śpiewem ludu. Po skończonej prozie scholarze podejmowali śpiew hymnu *Salve festa dies*, a lud przeplatał go po każdej zwrotce polskim *Prestwe swete weschrznene*¹³.

Śpiewy te, poprawione stylistycznie, weszły do zreformowanych ksiąg wydanych z polecenia synodu piotrkowskiego. *Processionale* i *Rituale* podają, że podczas procesji rezurekcyjnej, po skończonym śpiewie *Cum Rex* lud podejmował w języku ojczystym: „*Chrystus zmartwychwstał iest nam na przykład dan iest; iż mamy zmartwych powstać z Panem Bogiem krolować / Alleluja*”¹⁴.

Sub finem. Amen”. *Processionale* s. 78.

¹¹ *Processionale* s. 76-80. Stylistycznie poprawiony tekst tego śpiewu z Wielkiego Czwartku podaje. P. Sczaniecki. *Służba Boża w dawnej Polsce*. T. 1. Poznań 1962 s. 57 — 58.

¹² „Postea fragore ac strepitu aliquantum facto, cum silentio discedunt”. *Processionale* s. 80.

¹³ Por. J. Michalak. *Zarys liturgiki*. Płock 1939 s. 218.

¹⁴ „Dominica Resurrectionis Domini. Processio. Finita oratione, etc. Sacerdos SS. Eucharistiam ex Sepulchro eleuans, incipit infra scriptam Antiphonam, Cum Rex gloriae, Choro ad finem prosequente. Fiatque circuitus templi semel, aut ter, et pulsantur campanae. Finito cantu populus occinit: Chrystus zmartwychwstał [...]” *Processionale* s. 101. Por. „Finito Responsorio populus cantat: Chrystus zmartwychwstał iest vel Germanice: Christ ist erstanden et reliqua secundum locorum consuetudinem”. *Rituale* s. 172.

Po procesji następowało matutinum, po zakończeniu którego śpiewano sekwencję *Victimae Paschali laudes*, a po każdej zwrotce lud podejmował radosny śpiew: *Chrystus zmartwych wstał iest*¹⁵. Zwyczaj takiego właśnie śpiewu powinien być zachowany na zakończenie procesji w dni krzyżowe¹⁶.

W czasie niedzielnych procesji w okresie paschalnym łaciński hymn „*Salve festa dies*” przeplatany był polskim:

„Przez twe święte zmartwychwstanie / Boży Synu odpuścisz nam nasze zgrzeszenie. Tyieś ten dzień sam wślawił / Żywoteś nasz naprawił / Śmierci wieczny nas zbawił. Swąś moc ziawił”¹⁷.

Podczas procesji w uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, po każdej zwrotce hymnu „*Salve festa dies*” lud podejmował *Przez twe święte w niebo wstąpienie*¹⁸.

W uroczystość Zesłania Ducha Świętego na tę samą okazję przewidziano śpiew: *Przez twe święte Ducha zesłanie*¹⁹. Poza tym zarówno *Processionale*, jak i *Rituale* nie przewidywały już żadnych śpiewów w języku polskim. Nie znajdujemy ich także w innych księgach wydanych z polecenia synodu piotrkowskiego.

2. INFILTRACJA I ZMIENNOŚĆ ZASTOSOWANIA PIEŚNI NABOŻNEJ W TRADYCJI LOKALNEJ

Zakres pieśni nabożnej ustalony w Polsce przez potrydenckie edycje ksiąg liturgicznych okazał się za wąski; w krótkim zatem czasie zauwa-

¹⁵ „Finaliter canitur sequentia, seu Prosa: *Victimae Paschali laudes*, etc. Post quemlibet versum populus in vulgari suo, canit canticum laetitiae de Resurrectione Domini: *Chrystus zmartwych wstał iest*”. *Rituale* s. 173.

¹⁶ „De Litania Minori Diebus Rogationum [...] Vbi consuetudo debet decantari *Sequentia, Victimae Paschali: interferendo Versibus patrium Canticum, Chrystus zmartwychwstał [!] iest*”. *Rituale* s. 189.

¹⁷ „Processio Paschalis, ante Missam [...] *Salve festa dies* [...] Praecedentibus singulis Hymni versibus, populus sequentem cantum inserit. *Przez twe święte zmartwychwstanie*”. *Processionale* s. 105.

¹⁸ „In Festo Ascensionis Domini. Ante Missam, ad Processionem immediate cantatur *Cum Rex gloriae*, etc. In Hymno *Salve festa dies* canitur *Toto venerabilis aevo, qua Deus ad coelos scandit et astra tenet. Postea occinit populus. Przez twe święte w niebo wstąpienie*”. *Processionale* s. 124. Por. „*Chorus prosequitur, Toto venerabilis [...] Et statim populus subiungit Przez twe święte Wniebowstąpienie*”. *Rituale* s. 188.

¹⁹ „Dominica Pentecostes. Ad Processionem omnia vt supra in praecedentibus Dominicis, exceptis quae hic ponuntur. In Hymno *Salve festa dies* canitur *Toto venerabilis aevo, qua Deus Spiritum sanctum misit, et astra tenet, et postea populus canit: Przez twe święte Ducha zesłanie*”. *Processionale* s. 128. Por. „In die Sancto Pentecostes [...] *Chorus prosequitur, Toto venerabilis [...] Populus progrediendo cantat: Przez twoje święte Ducha zesłanie*”. *Rituale* s. 190; por. *Processionale* s. 128.

zamy „wciskanie” się języka polskiego do liturgii i zastępowanie tekstów łacińskich.

Znamienny dla tego zagadnienia jest wstęp do śpiewnika z r. 1696, który podaje, że aby zaradzić i zapobiec przechodzeniu ludzi na protestantyzm, gdyż tam śpiewa się w języku polskim, a w naszym Kościele wierni nie rozumieją łacińskiego śpiewu, jeden z księży dekanatu lubawskiego ułożył śpiewnik i otrzymał dla niego aprobatę władzy kościelnej. Śpiew ten tak bardzo się podobał, że „J. W. Opalensky Lub miał Muzykę wysmienitą przeciw w Kościele swym Turowskim ulubionym, y w inszych Kościołach, tego tylko kazał zażywać śpiewania y tam z wielkim Ludzi zbudowaniem śpiewać dopomagał. Trzeba tedy, aby dzieci zaras w szkołach uczono, a z Ludźmi po kazaniu mawiać, póki się nie wprawią za zaleceniem W. X. Plebanów aby się starzy y młodzi śpiewać nie wstydzili na Chwałę Boską”²⁰. Śpiew ten rzeczywiście zaczął zdobywać coraz szersze kręgi zwolenników. Świadczą o tym korekty czynione na księgach liturgicznych. W *Processionale* z r. 1621²¹, który był własnością kościoła w Chodlu²², na dolnym marginesie pod antyfoną *Sedit Angelus* znajdujemy dopisany ręką tekst z r. 1767 *Wesoły nam dzień dziś nastal*, śpiewany prawdopodobnie w tym kościele w miejsce tekstu łacińskiego²³.

W *Graduale* z r. 1651²⁴ na kartach zawierających obrzędy Niedzieli Palmowej ręką z końca XVIII w.²⁵ po antyfonie: *Pueri Hebraeorum* czytamy: „można śpiewać lub Jezu Xte Panie miły” i wydaje się, że pieśń ta zastępowała łacińską antyfonę: *Cum appropinquaret Dominus*²⁶;

²⁰ A. Mańkowski. *Najdawniejszy śpiewnik kościelny i katechizm dla dyec. chełmińskiej*. „Zapiski Tow. Nauk. Toruńskiego” R. 1:1908 s. 110.

²¹ Egzemplarz znajduje się w Bibl. Sem. Lubelskiego. *Processionale* sygn. 8254.

²² Na okładce znajdujemy napis: „Pro Ecclesia Praepositali Chodei. A.D. 1767”, a na drugiej karcie nie numerowanej czytamy: „Procesyonał Kościoła Chodelskiego w Chodlu 1824”.

²³ Por. *Processionale* s. 107.

²⁴ Egzemplarz przechowywany w Bibliotece Uniwerysteckiej KUL. *Graduale*, sygn. XVII 1400.

²⁵ Jest to dopisek organisty Kaspra Różańskiego, który zostawił swoje uwagi dotyczące cen żyta. Na s. LIII czytamy bardzo wyblakły tekst: „Gasp. Różański [...] Organistą [...] bo 1790 było Żyto po zł. 22”, a w części Commune Sanctorum w tekście mszy Commune vnus Martyris non Pontificis, Communio: „Qui mihi ministrat, me sequatur, et vbi sum ego, illic et minister meus erit. a 1790 było Żyto po Złoty 24 w Lipcu. Kasper Różański organista nastal dnia 11 listopada 1790 Roku”. Por. *Graduale*.

²⁶ Por. tamże s. 155.

praktyka ta była stosowana w kościele w Szydłowcu²⁷. W omawianym kodeksie znajdujemy jeszcze dopisany ręką z końca XVII w. tekst pieśni:

O wszech ofiario zbawienna nass ciśnie woienna
 Co wiavodisz nieba podwoie, Day moc day posiłki swoje,
 O wszech ofiario etc.
 Chwała Bądź Panu naszemu w swym cieie uwielbionemu
 Który gdzie wiecznie kroluie, niech nass tym życiem daruie,
 Amen.

Niżej podany jest tekst: *Przed tak wielkim sakramentem upadajmy na twarży*. Pismo bardzo wyblakłe i stare utrudnia pełną rekonstrukcję treści. Dopisek ten został obcięty przy powtórnej oprawie kodeksu²⁸. Rozporządzenia biskupów wprowadzały także szerszy zakres pieśni ludowych podczas liturgii. Biskup żmudzki Antoni Tyszkiewicz (†1762) wydaje z racji całkowitego zaćmienia słońca w 1748 r. rozporządzenie, by przez cały miesiąc w środy, piątki i soboty księża śpiewali przed wystawionym Najświętszym Sakramentem *Święty Boże*²⁹.

List pasterski biskupa wileńskiego Ignacego Jakóba Massalskiego (†1794) z 24 VI 1766 r. zaleca, by w procesjach cum Sanctissimo śpiewano: *Jesu dulcis memoria* lub *Twoja cześć chwała*³⁰. Natomiast biskup wileński Benedykt Kłęgiewicz (†1848) wydaje w dniu 23 XII 1838 r. rozporządzenie, by: „w czasie procesji cum Sanctissimo śpiewać hymn o Przen. Sakramencie lub śpiewy: *Boże w dobroci; Straszliwego majestatu Panie; Przed oczy Twoje; Twoja cześć i chwała; Idzie, idzie Bóg prawdziwy*”³¹.

Rytuały polskie wydane w następnych wiekach nie utrzymują dawnych tradycji, ale wprowadzają nowe śpiewy w języku ludowym i uwzględniają lokalne zwyczaje. *Rituale warmińskie* z r. 1733³², chociaż zostało wydane ad uniformem Ecclesiae et Cleri Varmiensis et Sambien-

²⁷ Świadczy o tym wyblakły już bardzo dopisek na ostatniej stronie: „Pro Hinc Gregori Rochi Ludowski [?] Cantoris Loci tutelaris Szydtoviensis AD 1730”.

²⁸ „Thomas Chebkowicz Pro tunc Cantor Ecclesiae. Anno Dni 1695” i tą samą ręką tekst pieśni. Por. tamże s. XXXVIII.

²⁹ Por. M. Wołoncewski. *Biskupstwo Żmudzkie*. Kraków 1898 s. 229.

³⁰ Por. J. Kurczewski. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1922 s. 143.

³¹ Tamże s. 150.

³² *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caeremoniarum Ex Rituali Romano jussu Pauli VI. Pontificis Maximi edito, tum Rudniciano et Rdziejowsciano, ad uniformem Ecclesiae et Cleri Varmiensis et Sambiecensis usum, autoritate Cel-sissimi Sacri Romani Imperi Principis Illustrissimi ac Reverendissimi Domini D. Christophori, Andreae Szembek, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Varmiensis et Sambiensis, Terrarum Prussiae Praesidis; Tum Synodali Ordinatione concinnatum. Brunsberge Typis Collegii Societatis Jesu, Anno MDCCXXXIII.*

sis i nie może być zaliczane do wydań piotrkowskich, to wspominamy o nim ze względu na zawarte tam śpiewy w języku polskim, a wliczamy je do potrydenckich rytuałów w Polsce³³. *Rituale* przewiduje na procesję rezurekcyjną łaciński śpiew: *Surrexit Christus hodie*, a ludowe *Chrystus zmartwychwstał iest* przewidziane było po uroczystej intronizacji krzyża rezurekcyjnego. Dalej następował śpiew *Regina coeli*, a do każdego wiersza należało dodać polskie: *Królowna w niebieskim raju*, po czym na zakończenie werset i orację³⁴.

Diecezja warmińska posiadała zapomniany zwyczaj obrzędu określony jako „*Introductio Chrismatis*”, w czasie którego — podczas uroczystej procesji do kościoła — można było śpiewać łacińską prozę *Victimae Paschali laudes* na przemian z polskim: *Christus zmartwychwstał iest*, a przy wejściu do kościoła *Regina coeli* łącznie z polskim *Królowna w niebieskim raju*³⁵. Identyczny zestaw śpiewów przewidziany był na uroczystość św. Marka i dni krzyżowe w czasie powrotu procesji błagalnej do kościoła³⁶. Lokalny zwyczaj przejawiał się również w czasie procesyjnych śpiewów w dni krzyżowe, gdyż wróciwszy do kościoła, zamiast: *Victimae Paschali laudes*, jak to było w zwyczaju Kościoła polskiego, należało wykonać sekwencję: *Veni Sancte Spiritus* na przemian z polskim: *Prośmy dzisiaj Świętego Ducha*³⁷. Pozostałe śpiewy są zgodne z przekazem *Rytuału piotrkowskiego* z r. 1631.

³³ Por. F. Hipler. *Geschichte des ermländischen Dioecesanrituale*. „Pastorablatt für die Dioecese Ermland” R. 1869 s. 17-19, 25, 26, 33-35, 41-46.

³⁴ „Et accipiens Crucifixum in summo summi altaris gradu ad populum conversus intonat: Christus surrexit et chorus prosequitur, Mala nostra [...] Deinde Sacerdos intonat Christ ist erstanden. vel Polonice Chrystus zmartwychwstał iest [...] Post Orationem cantatur Antiphona: Regina coeli. mediante organo, et ad quemlibet versum, quem chorus canit, additur Germanica cantio Königin in dem himmelreich, vel Polonica: Królowna w niebieskim raju. Alternatim cum organo”. Tamże s. 139.

³⁵ „Introductio Chrismatis [...] Choro interim incipiente Responsorium: Cum Rex gloriae quod in reditu ad Ecclesiam cum Processione et cantu more solitu continuatur. Deinde si locus et tempus patitur, annectitur Prosa: Victimae Paschali: alternatim cum laicis versibus: Christ ist erstanden. Christus zmartwychwstał iest. In ingressu Ecclesiae dicitur Antiphona Regina coeli adjuncta Germanica cantione. Königin in dem himmelreich. vel Polonica Królowna w niebieskim raju. Alternatim cum organo”. Tamże s. 139.

³⁶ „Et si locus et tempus patitur, cantetur: Victimae Paschali etc. cum alternis versibus [...] Christus zmartwychwstał iest. In ingressu Ecclesiae: Regina coeli [...] Królowna w niebieskim raju alternatim cum organo”. Tamże s. 149.

³⁷ „De Litanis Minori Diebus Rogationum [...] In ultimo regressu ad propriam Ecclesiam loco Prosae. Victimae Paschali dicatur Prosa Veni Sancte Spiritus alternantibus laicis. Nun bitten wir den Heiligen Geist vel Polonice: Prośmy dzisiaj Świętego Ducha”. Tamże s. 152.

Rytuał wydany dla polskiej prowincji kapucynów w r. 1772³⁸ przewiduje w czasie procesji rezurekcyjnej zarówno *Chrystus zmartwychwstał jest*, jak i *Przez twoje święte Zmartwychwstanie*³⁹, a Rytuał wydany w Sandomierzu w 1757 r.⁴⁰ posiada te same pieśni w odwróconym porządku⁴¹. Natomiast *Rytuał piotrkowski* z r. 1733, edycji warszawskich misjonarzy⁴², wprowadza na procesję Bożego Ciała polską pieśń: *Twoja cześć chwala* po łacińskim responsorium: *Homo quidam*⁴³, a na obchód rezurekcyjny podaje tylko: *Chrystus zmartwychwstał iest*⁴⁴.

O różnorodności zastosowania pieśni nabożnej świadczy ryt obchodu święta w księdze obrzędu Zmartwychwstania Pańskiego, wydanej przez stołecznych pijarów⁴⁵, która bezpośrednio po *Cum Rex* podaje tylko: *Przez twoje święte zmartwychwstanie*⁴⁶. Jest to już trzeci przejaw ob-

³⁸ *Rituale Romano — Capucinatorum ad usum Provinciae Polonicae juxta recentissima S.R.C. Decreta necnon Synodum Provinciale Petricoviensem dispositum et in duas partes divisum. In quarum prima agitur de ritibus certis anni temporibus, tam in sacrificio Missae, quam in Officio Divino servandis. In altera vero parte tractatur de externis quibusdam ritibus, ad religionis politiam, et domestica munia recte obeunda, pertinentibus. Varsaviae MDCCLXXII. Typis S.R.M. et Reipubl. in Collegio Scholarum Piarum.*

³⁹ „Finita antiphona, unus designatus a Superiore intonat in progressu Chrystus zmartwychwstał iest ect. aut Przez twoje Święte Zmartwychwstanie etc. quem cantum omnes concordī prosequuntur voce”. Tamże s. 239.

⁴⁰ *Rituale Sacramentorum, Ac Aliarum Ecclesiae caeremoniarum Ex Rituali Juxta Decretum Synodi Provinciali Petricoviensis, edito, Depromptum, Ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae usum, Insuper aliquibus auctum. Reimpressum. Anno Domini 1757. Sandomiriae. Typis S.R.M. Colleg. Soc. Jesu.*

⁴¹ „Dominica Resurrectionis. Aperito Sepulchri, et Processio [...] Praecedentibus singulis Hymni versibus populus sequentem cantum inserit. Przez Twoie Święte Zmartwychwstanie etc. [...] Finito Responsorio, populus cantat. Chrystus Zmartwychwstał iest. etc.” Tamże s. 261.

⁴² *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caerimoniarum ex Rituali Synodi Provincialis Petricoviensis Depromptum. Ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae Usom, insuper aliquibus auctum Reimpressum Anno Domini 1793. Varsaviae Typis Privilegiatis S.R.M. Congregationis Missionis. Następne wydania tego Rytuału: 1806, 1824, 1836, 1847 w interesującym nas temacie są identyczne.*

⁴³ „Responsorium Homo quidam. Quo finitio canitur. Twoja cześć chwala”. Tamże s. 369. Znajdujemy to również w rytuale wydanym w Warszawie w r. 1884 i w wileńskich wydaniach *Rytuału* z lat: 1810, 1864, 1872, 1903.

⁴⁴ Por. tamże s. 341-343.

⁴⁵ *Ritus celebrandae Resurrectionis D.N. Jesu Christi et ternae processionis obeundae ac reliqui Ritus post eam exequendi, ad normam et praeceptum Stae Romanae Ecclesiae; cum Addimento Matutini et Laudum ritu paschali hocce tempore absolvendi: nec non Benedictiones esculentorum in die Paschatis reimpressus. Varsaviae 1831. Typis Scholarum Piarum.*

⁴⁶ Por. tamże s. 7.

chodu tej uroczystości przekazany przez edycje *Rytuału piotrkowskiego*.

Rytuały diecezji wrocławskiej zawierają szeroki zakres języka ludowego⁴⁷, a w interesującym nas zagadnieniu rytuał z r. 1847⁴⁸ wprowadza polski tekst Ps 129 *Z głębokości wołam* na pogrzeb dorosłych, a Ps 145 *Chwal duszo moja Pana* i Ps 148 *Chwalcie Pana na niebiosach* podczas pogrzebu dzieci⁴⁹. Procesję w Dniu Zadusznym podaje „in lingua vernacula”, ale nie podaje żadnych śpiewów w języku polskim, a jedynie wezwania i modlitwy. Wyrażenie: „Initio Processionis canitur cujusdam cantilenae funebris strophae”⁵⁰ nie określa nam bliżej, o jakim śpiewie jest tutaj mowa, chociaż może to także odnosić się do śpiewu ludowego. Podobnie wyrażenie „dicitur” wskazuje, iż mieszczący się tam skrócony tekst Litanii do Wszystkich Świętych był odmawiany. Na zakończenie obrzędu za zmarłych można było śpiewać antyfonę: *Bądź pozdrowiona Królowa, matko miłosierdzia*⁵¹. Rytuał z r. 1891⁵² przewiduje tutaj bliżej nie określony śpiew za zmarłych, lub recytowany różaniec⁵³, a w czasie pogrzebu dorosłych — prócz wyżej wymienionych psalmów — także Ps 50 *Zmiłuj się nade mną Boże*⁵⁴ i na zakończenie *Bądź pozdrowiona Królowo*⁵⁵. Natomiast Ps 112 *Chwalcie dzieci Pana* przewidziany był przy pogrzebie dzieci⁵⁶.

Znaczne innowacje w tym względzie wprowadza *Rytuał piotrkowski*

⁴⁷ Por. F. Schubert. *Die Volkssprache in den Breslauer Diözesanritualien von 1653 bis 1929*. „Ost-Deutsches-Pastoral-Blatt”. R. 54:1934 s. 12-22, 46-57; W. Urban. *Rytuały diecezji wrocławskiej a język polski*. „Wiadomości Kościelne” R. 3:1948 s. 296-302.

⁴⁸ *Rituale Vratislaviense Romano accommodatum. Iussu et auctoritate Reverendissimi ac Celsissimi Domini Domini Melchioris, Dei Miseratione et Apostolicae Sedis Gratia Principis Episcopi Vratislaviensis. Etc. etc. Vratislaviae, In Cancellaria Episcopali MDCCCXLVII. Typis Henrici Richteri.*

⁴⁹ Por. tamże s. 269-276.

⁵⁰ Por. tamże s. 400.

⁵¹ „Ubi mos est cantilena quaedam in honorem BMV, canitur aut sequens recitatur Antiphona: „Bądź pozdrowiona Królowa, matko miłosierdzia”. Tamże s. 445.

⁵² *Rituale Wratislaviense ad normam Romani, jussu et auctoritate Illustrissimi et Reverendissimi Domini Domini Georgii Dei et Apostolicae Sedis Gratia Principis Episcopi Wratislaviensis editum In Cancellaria Episcopali Wratislaviensi. Ratisbonae. Ex Officina Fr. Pustet MDCCCXCI.*

⁵³ „Initio Processionis et in progressu ad singulas stationes canuntur cantilenae funebris strophae vel recitatur Rosarii singulae decades pro Defunctis”. Tamże s. 474.

⁵⁴ Por. tamże s. 234-236.

⁵⁵ „Postremo dum perficitur sepultura, dicitur ad tumulum vel in ecclesia Antiphona: Bądź pozdrowiona Królowo”. Tamże s. 240.

⁵⁶ Por. tamże s. 254-257.

wydany we Lwowie w 1880 r.⁵⁷, gdyż na procesję Dnia Zadusznego przypisuje hymn: *Dzień on dzień gniewu Pańskiego* przeplatany śpiewem *Dobry Jezu a nasz Panie* z pozostałymi modlitwami w języku polskim; jeśli odległość pomiędzy kościołem a cmentarzem jest znaczna, w drodze na lub z cmentarza, należy śpiewać pieśni za zmarłych: *Jezu w Ogrójcu mdlejący* oraz *Przez czyścicowe upalenia*⁵⁸.

Zakres pieśni nabożnej w liturgii kościoła polskiego nie był jednolity, a częstotliwość i zmienność jej użycia oraz stopniowe wprowadzanie nowych pieśni ilustruje podany niżej zestaw rytuałów, ułożony według miejsc wydań. Uwzględniono jedynie te rytuały, które zawierają obrzędy procesyjne i podają przynajmniej incipity śpiewów w języku polskim.

3. TABELA

Z załączonej tabeli wynika, że księgi wydane z polecenia synodu piotrkowskiego nie zachowały jednolitego charakteru w edycjach następujących. Zasadniczo wierne edycjom Piotrkowczyka były wydania krakowskie. Pozostałe natomiast uwzględniały tradycje lokalne, co przejawia się w częstotliwości zastosowania pieśni: *Chrystus zmartwychwstał jest*. Wydania krakowskie uwzględniały trzy różne warianty jej użycia, a lwowskie wydanie rytuału z r. 1880 milczy na jej temat. Pieśń ta należy do najczęściej używanych, gdyż na 35 ksiąg rozpatrywanych w tej tabeli podaje ją 30. Drugie miejsce zajmują pieśni *Przez twe święte* na uroczystość Wniebowstąpienia Pana Jezusa i Zesłania Ducha Świętego — 20 razy. Natomiast wielkanocne *Przez twe święte zmartwychwstanie* występuje tylko w 7 księgach.

Wyżej wymienione śpiewy miały za sobą powagę rozporządzeń synodu piotrkowskiego. Pozostałe zaś 9 pieśni i 7 psalmów należy uznać za lokalne zwyczaje. Przejawem wrocławskiej tradycji jest śpiew: *Bądź pozdrowiona królowa, matko miłosierdzia* oraz wprowadzenie polskich psalmów do liturgii pogrzebowej. Pieśń *Twoja cześć chwala* znalazła się w rytuałach dopiero z końcem XVIII w., chociaż nie można wykluczyć wcześniejszego jej zastosowania na procesji Bożego Ciała. Podaje ją 8 rytuałów. Lokalnym zwyczajem diecezji warmińskiej są pieśni: *Krolowa w niebieskim raju* oraz *Prośmy dzisiaj Świętego Ducha*. Rytuał piotr-

⁵⁷ *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Romano Catholicae caeremoniarum ex Rituali Romano atque Rituali Synodi Provincialis Petricoviensis de promptum*. Leopoli. Sumptibus Seyfart et Czaykowski 1880.

⁵⁸ Por. tamże s. 208-216.

Tabela śpiewów w języku polskim w potrydenckich procesjonatach i rytuałach polskich

Tytuł pieśni	Kraków		Wrocław			Poznań		Warszawa		Wilno		War- mia	San- do- mierz	Lu- blin	Lwów	Ra- zem ksiąg
	1631 1647	1621 1730 1725 1884 1892	1723	1653 1682 1777 1847 1794	1847 1891	1679 1757	1771 1824 1831 1836 1847	1864	1810 1872 1903	1730 1682	1757	1777	1880			
Tropy Chrystus zmartwychwstał i jest	3	1	3	3	2	1	1	3	3	3	2	2	2	2	30	
Przez two święte zmartwychwstanie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	7	
Przez two święte w niebo wstąpienie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	20	
Przez two święte Ducha zesłanie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	20	
Lokalne innowacje																
Bądź pozdrowiona Królowa, matko			1	2												2
Psalmy 123, 145, 148			1													1
Psalmy 129, 50, 112, 148				1												1
Twoja cześć chwala Krolewna w niebieskim raju								1		1	1					9
Prośmy dzisiaj świętego Ducha												3				2
Dzień on dzień gniewu pańskiego														1		2
Dobry Jezu a nasz Panie														1		1
Litania Loretańska Jezu w Ogrójcu														1		1
mdlejący Przez czyszczone upalenia														1		1

• Cyfra oznacza wielokrotność użycia pieśni w danej księdze.

kowski wydany we Lwowie w końcu XIX w. sankcjonował już wcześniej istniejący zwyczaj śpiewania podczas procesji na cmentarzu w Dniu Zaduszny w języku polskim *Dzień on dzień gniewu Pańskiego i Dobry Jezu a nasz Panie*, a w drodze na cmentarz lub z cmentarza do kościoła Litanii Loretańskiej albo *Jezu w Ogrójcu mdlejący* lub *Przez czyścicowe upalenia*.

*

Otwartym polem dla badacza pozostaje zakres i różnorodność języków w rytuałach sprawowania samej liturgii sakramentalnej, procesje i benedykcje w potrydenckich rytuałach polskich; nierozstrzygniętym dotąd zagadnieniem jest tzw. chorał piotrkowski, ale ten problem wymaga specjalnych studiów analityczno-porównawczych muzykologa, gdyż dotychczasowe prace na tym polu należy uznać za niewystarczające⁵⁹. Trzeba także wspomnieć, że na omawiane tutaj 53 wydania potrydenckich rytuałów polskich, tylko 33 edycje podają w całości lub tylko incipity tekstu śpiewów w języku polskim, a 15 z nich — na ogólną liczbę 53 — zawiera nuty. Pozostałe 20 wydań rytuału jest skrótem pierwszej edycji, która przeznaczona była głównie do podręcznego używania podczas sprawowania sakramentów świętych. Wśród edycji podających nuty krakowskich wydań było 5, a ostatnie w r. 1730; warmińskich — 3, ostatnie w r. 1873; wileńskich — 1, z r. 1872; oraz wrocławskich — 6, ostatnie w r. 1881; ze względu jednak na własne tradycje i odłączenie się prawne w r. 1821 od prowincji gnieźnieńskiej oddziaływanie ksiąg diecezji wrocławskiej na ziemie polskie należy uznać za ograniczone. Podobny wniosek należy odnieść do edycji warmińskich. Na 35 wydań ksiąg liturgicznych (także *Processionale*) zawierających pieśni nabożne, krakowskich było 8, wrocławskich 8, poznańskich 2, warmińskich 2, wileńskich 4, warszawskich 8 oraz po jednej edycji sandomierskiej, lubelskiej i lwowskiej. Można się spodziewać, że zostaną podjęte dalsze szczegółowe studia nad tradycją polską zawartą w zachowanych rytuałach polskich.

⁵⁹ Por. W. Gieburowski. *Chorał gregoriański w Polsce od XV do XVII wieku ze specjalnym uwzględnieniem chorału piotrkowskiego*. Poznań 1922. Autor omawia przede wszystkim różnicę pomiędzy chorałem piotrkowskim a medycejskim oraz zbieżność z chorałem watykańskim. Problemem nie rozstrzygniętym pozostaje zagadnienie lokalnej tradycji śpiewu gregoriańskiego przekazanej nam przez chorał piotrkowski.

**LE CHANT RELIGIEUX DANS LES PROCESSIONNAUX
ET RITUELS POLONAIS APRES LE CONCILE DE TRENTE****Résumé**

En adoptant en 1577 au synode de Piotrków les résolutions du concile de Trente, la Pologne ne renonça pas pour autant à la pratique liturgique du chant religieux. Les recherches faites à partir de Processionale et de 53 éditions des rituels dont la plupart datent de l'époque d'après le concile de Trente (les 33 d'entre eux citent des chants en langue populaire) démontrèrent que le chant religieux suivait Matutinum et Laudes au cours de Triduum Sacrum; le jour de la Résurrection, on chantait „Chrystus zmartwychwstał jest” (le Christ est réssuscité) pendant la procession et après Matutinum; le chant „Przez tve święte” (par ta sainte résurrection), adapté selon les circonstances, revenait à l'époque de Pâques, à celle de l'Ascension et de la Pentecôte. Le diocèse de la Warmie et celui de Wrocław disposaient des éditions spéciales en langue polonaise. Le rituel de la Warmie note en polonais „Królewna w niebieskim raju” (la Princesse au paradis) et „Prośmy dzisiaj Świętego Ducha” (Implorons aujourd'hui le Saint-Esprit). Le chant de la Fête-Dieu, „Twoja cześć chwala” (Louange et glorification), n'a été introduit que vers la fin du XVIIIe siècle et le chant du Jour des morts seulement vers le XIXe. Toutes ces recherches visent à contribuer à l'explication des traditions populaires que contiennent les livres liturgiques polonais édités depuis le concile de Trente.